

Dekoracja ceramiczna w przestrzeni industrialnej – dawny browar „Brauerei Pfeifferhof Carl Scholtz” we Wrocławiu (1895–1910)

DR EWA ŁUKASZEWICZ-JĘDRZEJEWSKA

AKADEMIA SZTUK PIĘKNYCH IM. EUGENIUSZA GEPPERTA WE WROCŁAWIU
WYDZIAŁ CERAMIKI I SZKŁA, KATEDRA KONSERWACJI I RESTAURACJI CERAMIKI I SZKŁA

Konserwatorstwo wobec wartości dziedzictwa przemysłowego

Problem waloryzacji zespołów postindustrialnych pojawił się w Europie środkowej ze znacznym opóźnieniem w stosunku do doświadczeń krajów anglosaskich, w których planowana dokumentacja dziedzictwa przemysłowego rozpoczęła się w latach 70. XX w. Przełomowym momentem dla interpretacji tych obiektów było nadanie im statusu równości wobec zabytków architektury sakralnej, rezydencjonalnej i użyteczności publicznej. Zaawansowane programy dokumentacji terenowej, pozwoliły na ustalenie podstawowych kryteriów opisujących zasoby budownictwa industrialnego w stanie *in situ*¹. Na podstawie utworzonego zbioru obiektów, próbowano ustalić normy wartościowania zasobów [1–3]. Kolejnym etapem w metodologii badań obiektów postindustrialnych, stały się próby włączenia obiektów będących świadectwem kultury materialnej i technicznej, do klasycznego kanonu dziedzictwa kultury. Na podstawie europejskich doświadczeń konserwatorskich, sformułowano w latach 80. XX w. tezę o pięciu kluczowych elementach ochrony dziedzictwa przemysłowego: identyfikacji, dokumentacji, konserwacji, prezentacji i wizerunku obiektu przemysłowego w kontekście regionalnym i społecznym [4]. Ważnym dla współczesnej polskiej metodologii dokumentacji dziedzictwa industrialnego stały się wytyczne *Karty Technitas w sprawie zachowania dziedzictwa techniki i miejsc je upamiętniających*, opublikowane w 2014 r., towarzyszące Konferencji w Toruniu, z okazji 50. rocznicy powstania *Karty Weneckiej*². Tezy Karty są próbą połączenia wielu nurtów polskiej teorii i praktyk konserwatorskich funkcjonujących w przestrzeni postindustrialnej, z osiągnięciami współczesnego światowego konserwatorstwa. Status równości technofaktu wobec innych artefaktów najlepiej ujmuje Art. 8. w rozdziale Konserwacja; „Elementy wystroju i wyposażenia zabytku techniki – przede wszystkim stanowiące o jego technologicznej autentyczności

SŁOWA KLUCZOWE

architektura industrialna, elewacje ceglane, ceramiczna dekoracja elewacji, kształtki ceramiczne, wzorniki, technofakt

KEYWORDS

industrial architecture, brick facades, ceramic facade decorations, ceramic moulders, templates, aesthetics of industry building

1. Do wiodących organizacji zajmujących się metodologią dokumentacji obiektów przemysłowych należały Historic American Buildings Survey (HABS) oraz Historical American Engineering Record (HEAR) i English Heritage (EH).
2. Karta Technitas jest dokumentem opracowanym przez dr. inż. Waldemara J. Affelta, adiunkta w Zakładzie Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jest podsumowaniem wieloletnich praktycznych doświadczeń w problematyce zarządzania miejscami wpisanymi na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz pracy jej autora w Polskim Komitecie The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) i w Polskim Komitecie Narodowym International Council on Monuments and Sites (ICOMOS).

dr Ewa Łukaszewicz-Jędrzejewska

Historyk sztuki i architektury, dr nauk technicznych, od 2007 roku adiunkt w Katedrze Konserwacji i Restauracji Ceramiki i Szkła ASP we Wrocławiu. Specjalista dokumentacji i rewaloryzacji zabytkowej architek-

tury. Interesuje się socjologią sztuki, sztuką nowych mediów i ich zastosowaniem w projektowaniu konserwatorskim, relacjami sztuki i władzy, publikuje. Przygotowuje habilitację, której wątkiem przewodnim jest praktyczna synergia nauk w konserwatorstwie.

e-mail: e.jesska@gmail.com

STRESZCZENIE

Dawny Browar Scholtza we Wrocławiu, powstały latach 1893–95, jest przykładem dużego zespołu industrialnego zlokalizowanego na obrzeżu miasta. Jego cechą charakterystyczną jest nawiązanie w układzie przestrzennym, architekturze i dekoracji ceramicznej do wizerunku wielkomiejskich budowli użyteczności publicznej – szkół i szpitali, a także do typowej dla Wrocławia estetyki ceglanej ściany ze szklawionym detalem architektonicznym, promowanej przez architekta miejskiego Richarda Plüddemanna (1885–1910). Browar jest przykładem obiektu przemysłowego trzeciego ćwierćwiecza XIX w., w którym harmonia funkcji i formy ma także wymiar estetyczny. W artykule omówiono dekorację elewacji budynków zespołu browaru w kontekście nowych technologii produkcji kształtek i pustaków ceramicznych oraz zaprezentowano wybór wzorników dla detalu ceglanego z lat 1864–1900. Poruszono także kontekst dokumentacji i funkcjonowania technofaktu w środowisku kulturowym.

SUMMARY

Ceramic decorations in industrial space – former “Brauerei Pfeifferhof Carl Scholtz” brewery in Wrocław (1895–1910)

The former Scholtz brewery building in Wrocław, constructed around 1893–1895, is a example of a large industrial complex located on the outskirts of the city. The characteristic feature of this building is the spatial layout, architecture and ceramics decorations, which tend to imitate public utility buildings – schools and hospitals, as well as the aesthetics of a brick wall with colorful glazes detail, promoted by the city architect Richard Plüddemann (1885–1910). The Brewery is a typical example of an industrial facility build during the third quarter of 19th century, in which the harmony of form and function also has an aesthetic dimension. The article discusses the decorations of facades of the brewery in the context of new technologies in the production of fittings and ceramic blocks, as well as presents a selection of templates for brick details between 1864–1900. The aspect of documentation and functioning of the “aesthetics of industry building” in the cultural environment, has also been discussed.

i integralności, ale także elementy malarskie, rzeźbiarskie i zdobnicze, które stanowią o jego wartości artystycznej, nie mogą być odeń oddzielane, chyba że jest to jedynym środkiem, zdolnym zapewnić ich zachowanie” [5].

Estetyka budowni industrialnej

Aneks V w art. 29. *Karty Technitas*, definiuje estetykę technofaktu, wiążąc ją ze współczesną synergią nauk, włączającą w obszar zainteresowań konserwatorstwa także psychologię architektury i doświadczenie estetyczne [6]. „Oddziaływanie technofaktu na zmysły człowieka bada filozoficzna techno-estetyka, adaptując do specyfiki sytuacji estetycznej artefaktu technicznego – technofaktu, takie klasyczne pojęcia jak przedmiot estetyczny oraz przeżycie i doświadczenie estetyczne. Generowanie doznań emocjonalno-intelektualnych przez technofakt przebiega podobnie jak w przypadku dzieł sztuki i fenomenów natury, skutkując również efektem poznawczym” [5]. Zespół industrialny jest przykładem szczególnego rodzaju zabudowy przestrzennej. Nosi bowiem cechy układu urbanistycznego zdeterminowanego jedną funkcją – produkcją. Konsekwencją jest liniowa stratygrafia zespołu, a jego rozwarstwienie chronologiczne bywa funkcją zmian technicznych i technologicznych. W początkowym okresie industrializacji paradygmatem dla budowy obiektów kubaturowych była funkcja ochrony dla maszyn, robotników i rachunek ekonomiczny. Wartości estetyczne pełniły rolę podrzędną, stąd skromna na ogół dekoracja budynków tworzących infrastrukturę manufaktur. Połowa XIX w. przynosi zmiany w filozofii przemysłu, dla której impulsem stały się nowe technologie i produkcja masowa. W przypadku ceramiki budowlanej i architektonicznej przełomowa była konstrukcja ceramicznego pieca pierścieniowego (1858), opracowana przez Fryderyka Hoffmana. Urządzenie kilkudziesięciokrotnie zwiększyło wydajność produkcji cegły, przy opcji zmiany parametrów technicznych podczas wypału³. Nową estetyczną jakość ceramicznej dekoracji architektonicznej uzyskano na przełomie lat 60. i 70. XIX w. Opracowana przez Alberta Augustina technologia produkcji pustaków terakotowych opartych na wielomodułowych formach strycharskich, stała się początkiem wielkoformatowych reliefowych dekoracji⁴. Piece Hoffmana i pustaki Augustina stworzyły warunki techniczne dla nowej estetyki elewacji, w której idealnie gładkie lico ceglane o dowolnej gamie kolorystycznej, zdobiły praktycznie nieograniczenie powtarzalne segmenty terakotowe o walorach płaskorzeźby. Pod koniec XIX w. poszerzeniu uległ także repertuar form dekoracyjnych – od neostylowych, do eklektycznych kompozycji, których fantazję ograniczała wyobraźnia projektanta i portfel inwestora [8]. Motywy kopiowano z katalogów zakładowych i serii wielokrotnie wznawianych wzorników, funkcjonujących jeszcze w mieszczańskij wizjoserferze początku XX w.⁵

3. Parametry techniczne pieców Hoffmana pozwalały na osiągnięcie wielu kombinacji kolorystycznych cegieł. Przy ich ręcznym ustawieniu osiągnano paletę kilkunastu odcieni od czerwieni do grafitu. Jednocześnie doskonalono narzędzia do cięcia cegły, osiągając idealnie proste kąty, ostre krawędzie i gładkie lico.
4. Albert Augustin był właścicielem cegielni w Lubaniu (Lauben) na Dolnym Śląsku gdzie powstała pierwsza linia technologiczna pustaków wielkoformatowych i skąd eksportowano moduły do Europy i Stanów Zjednoczonych.
5. Do najbardziej popularnych wydawnictw należały Mittelalterli Backstein-Bauwerke z 1864 roku Fryderyka Adlera, *Der Backsteinbau romanischer Zeit* Oskara Stiehla z 1898 r., *Ornamente und Skulpturen nach Persius, Schinkel, Stüler, Strack, Stier und andere berühmten Architekten so wie nach antiken Modellen aus Chaussee-Staub und terra cotta gefertigt in der Fabrik von Ernst March Charlottenburg bei Berlin*, z lat 1873, 1880-88; *Ziegelrohbau. Taschenbuch für Bauhandwerker. Sammlung von Fassaden (...)* Bruno Liebolda wydawany od 1891 r. i wiele innych. Wybrano tylko kilka z tych, których kartony były najczęściej kopiowane w projektach dekoracji industrialnych fasad.
6. Materiał ikonograficzny dotyczący browarów wrocławskich jest ubogi. W zasadzie ogranicza się do grafik na drukach reklamowych czy firmowych papierach. Przedstawiają one ogólny widok założenia pozwalający na odczytanie jego układu przestrzennego i identyfikację budynków. Elewacje są przedstawiane w dużym uproszczeniu, lecz czytelna jest ich topografia, detale i elementy dekoracji architektonicznej. Nie oznaczano w sposób graficzny wątku ceglanego lica, co daje złudzenie gładkich otynkowanych ścian. W rzeczywistości budynki były licowane cegłą – weryfikacja podczas kwerendy archiwalnej i ikonograficznej (kolorowane pocztówki z początku XX w.).

Browar Scholtza we Wrocławiu

Wyjątkową pod względem estetycznym grupę obiektów przemysłowych tworzyły cztery browary, które powstawały we Wrocławiu od połowy XIX w. Browar Scholtzów przy ulicy Jedności Narodowej powstał najpóźniej (1893–1895) i był ostatnią inwestycją tego typu. Jako pierwszy w omawianej grupie był zbudowany w 1853 r. Browar A. H. Sindermann-Lagerbier-Brauerei przy obecnej ulicy Nowowiejskiej. Zaprojektowano go jako monumentalne założenie w stylu neogotyckim, a jego frontowe elewacje stanowiły jednocześnie reprezentacyjną pierzeję ulicy. Jako drugi powstał Browar Kipkego przy ulicy Długiej, wznoszony etapami od 1860 r. do początku XX w. Był to jedyny we Wrocławiu przykład architektury przemysłowej nawiązujący do bogatej szaty architektonicznej browarów Carlsberga w Kopenhadze i Becka w Bremie. Zespół sześciokondygnacyjnych budynków produkcyjnych dekorowany był rytmem wysmukłych arkad, płycin i stylizowanych renesansowych portali, oraz spiętrzonych wieżyczek w duchu niderlandzkiego renesansu. Browar miał charakter małego założenia urbanistycznego odgródzonego od ulicy zielenią typu parkowego.

Kolejny obiekt – Browar Hassego przy ulicy Krakowskiej wznoszono od lat 60. XIX w. do 1913 r. Przestrzenie i kubaturowo był największy, tworzył wnętrze urbanistyczne odgródzone od ulicy rozległymi terenami parkowo-ogrodowymi. Budynki produkcyjne zaprojektowano w uproszczonym stylu neogotyckim, natomiast budynek zarządu w stylu neobarokowym [7].

Do czasów współczesnych dotrwał tylko dawny Browar Scholtza, pozostałe już nie istnieją – uległy likwidacji lub zostały zniszczone podczas działań wojennych w 1945 r.⁶ Budynek browaru był obiektem łączącym w swojej estetyce wielkomięjski charakter obiektów produkcyjnych podporządkowanych technologii, z willowym stylem budynków zarządu Browaru i słodowni. Frontowe elewacje leżakowni i butelkowni usytuowane równoległe do osi ulicy, tworzyły jej pierzeję. Po drugiej stronie bramy wjazdowej, kontynuacją pierzei były willowe budynki zarządu browaru. Teren oddzielony został od ulicy dekoracyjnym, kutym ogrodzeniem. Założenie z dwoma dziedzińcami i wewnętrznymi ciągami komunikacyjnymi, otoczone zostało budynkami o silnie zróżnicowanych bryłach i jednolitych stylistycznie ceramicznych dekoracjach aplikowanych na czerwone, klinkierowe elewacje. Akcentem wertrykalnym zespołu była wysoka wieża wodna flankująca narożnik leżakowni. W rozplanowaniu przestrzennym browar Scholtza wyraźnie nawiązywał do idei małych założeń urbanistycznych istniejących już browarów.

Il. 1. Widok zespołu dawnego browaru Carla Scholtza, od 1910 r. należącego do berlińskiej firmy „Schultzeis Brauerei A.G.”. Druk firmowy z 1913 r., ABWr T. 2894, s. 155.

Wartość obiektu określa także kryterium jednolitości stylu, podkreślające jego wartości estetyczne. Browar Scholtza reprezentował styl miejskiego neogotyku końca lat 80. XIX w., w odmianie industrialnej, wpisując się w charakterystyczny dla Wrocławia styl obiektów użyteczności publicznej preferowany przez miejskiego architekta (1885–1910) Richarda Plüddemanna [9]. Rozległy zespół Browaru swoim pierzejowym układem nieco odsuniętym od ulicy, artykulacją fasad, addytywnością brył korespondował z wieloma obiektami powstającymi w tym czasie – szkołami, szpitalami. Budynki produkcyjne otrzymały wystrój architektoniczny w stylizacji zbliżonej do uproszczonych wzorców ceglanej dekoracji romańskiej, pochodzący prawdopodobnie ze wzorników Persiusa (1880), Adlera (1864) i Liebolda (1891).⁷

Il. 2. Wewnętrzny pasaż z szerokim fryzmem schodkowym ukośnym i filarową dekoracją ścian.

Il. 3. Budynek dawnego zarządu Browaru i zarządu Słodowni narożnik południowo-zachodni z wieżą wodną w tle.

7. Vide przypis 5.

8. Szklwione cegły jako element dekoracji ceglaneanego lica pojawiły się po raz pierwszy we Wrocławiu w 1885 r. Promotorem tego typu dekoracji był miejski architekt Richard Plüddemann, który wkrótce po objęciu urzędu przedstawił tezy o walorach estetycznych i użytkowych tej technologii zdobienia fasad. Kształtki w barwach zieleni, czerwieni i brązu stały się charakterystycznymi „znakami” obiektów użyteczności publicznej.

9. Podczas kwerendy archiwalnej w zbiorach Miejskiego Archiwum Budowlanego nie odnaleziono żadnych rysunków inwentaryzacyjnych czy szkiców dokumentujących koncepcję dekoracji elewacji zespołu. Na widokach elewacji zaznaczono jedynie siatkę topograficzną ze schematycznym oznaczeniem najważniejszych jej podziałów i lokalizacją otworów okiennych, wejściowych oraz przebiegiem gzymsów i fryzów.

Charakterystyczną cechą dekoracji browaru jest jej występowanie na elewacjach każdego obiektu w zespole – nawet w jednokondygnacyjnych pawilonach technicznych czy magazynach. Wtórnie zamurwane elewacje, tworzące obecnie wewnętrzne przestrzenie pomiędzy butelkownią, leżakownią a bednarnią są dekorowane fryzami o rozbudowanych kompozycjach.

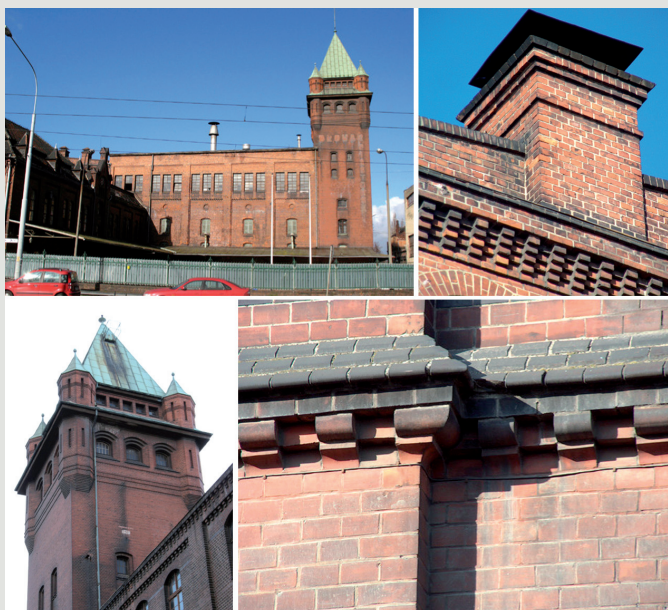
O fantazji inwestora i projektanta elewacji świadczy zidentyfikowanie siedmiu odmian kształtkowych fryzów i gzymsów podokapowych. Kształt i dekoracja wieży wodnej nawiązuje do neogotyckich założeń obronnych. Część jej zbiornika udekorowano zwielokrotnionymi narożnymi wspornikami, skomplikowaną artykulacją gzymsów i wielostopniowym ukosem ław parapetowych. Spływy połaci dachu butelkowni ozdobiono przeskalowanymi ceramicznymi gąsiorami.

Podstawowe moduły zidentyfikowane podczas inwentaryzacji to: klinkierowe, nieprofilowane, fazowane i profilowane kształtki prostopadłościennne, z których składano horyzontalne elementy podziału i dekoracji elewacji – gzymsy kordonowe, gzymsy podokapowe i fryzy. Wyodrębniono cegły kształtowe o jednostronnym profilu wałkowym, profilu półwałka, ćwierćwałka i simy – składano z nich węgary okienne i drzwiowe oraz kształtki o dwustronnym profilu tworzące fryzowe aplikacje w linii spływu szczytów. Podstawowe moduły zastosowano w dekoracji cokołów, gzymsów kordonowych, gzymsów podokapowych, fryzów, obramień otworów okiennych i ościeży otworów wejściowych, ław podokiennych, obramień blend i płytyn. Do dekoracji kalenic użyto terakotowych gąsiorów produkowanych z matrycą odlewu. W dekoracji zastosowano także szkliwa barwne – kryjące, błyszczące i półmatowe⁸.

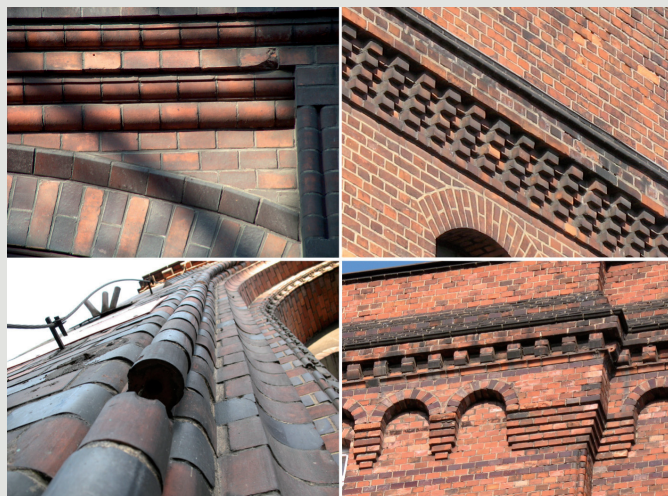

Il. 4. Ceramiczne kształtki i dekoracyjne wertykalne podziały elewacji budynku zarządu Browaru i zarządu Słodowni.

W oryginalnych segmentach ław podokiennych zastosowano szkliwo miodowe, natomiast we fryzach pasowych szkliwo ciemnobrązowe. Szkliwa zastosowano także w wymienionych wyżej podstawowych modułach, w układach jednolitych lub przemianych. Repertuar form dekoracyjnych elewacji stanowią także wertykalne podziały z rytmem płytkich lizen i pseudoryzalitów zwieńczonych dekoracyjnymi szczytami. Obrazu dopełniają oprofilowania otworów okiennych i drzwiowych, rozety, blendy oraz narożne wieżyczki z fantazyjnymi zwieńczeniami⁹.

II. 5. Budynek leżakowni, elewacja południowa, szczegóły kompozycji gzymsów kostkowych, schodkowych i kształtowych oraz dekoracja wieży.

II. 6. Detale elewacji – kształtki szklwione, filarki, spiętrzenie motywów kostkowych i wspornikowych.

II. 7. Motywy płycinowe – negatywowe i pasma szklwierni podkreślające blendy.

Wnioski

1. Niezwykle bogactwo dekoracji stanowi zdecydowany kontrast wobec kategoryczności relacji podrzędności formy nad funkcją charakterystycznej dla wczesnej estetyki architektury industrialnej początku XIX w.

2. Kształtki ceramiczne (szklwione i nieszkliwione) i topografia elewacji browaru są charakterystyczne dla wystroju wrocławskich budynków użyteczności publicznej. Świadczy to o zamiarze włączenia przestrzeni industrialnej w przestrzeń miejską poprzez nawiązanie w dekoracji elewacji zespołu Browaru do programu estetyzacji miasta, prowadzonego przez Deputację Miejską od 1887 r.

3. Rewitalizacja obiektu przemysłowego zlokalizowanego w centrum współczesnego miasta, powinna być powiązana z poszukiwaniem wzorca dla jego nowej tożsamości. Zgodnie z założeniami *Karty Technitas*, należy zwrócić uwagę na historyczny kontekst, walory estetyczne i emocjonalne zespołu – technofaktu. Nawiązanie do wizji sfery miasta i funkcji otwartej przestrzeni publicznej – *Volksgarten* [11], może stać się inspiracją dla programów rewitalizacji architektury postindustrialnej.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Recommendation No.R (90). 1990. 20 of Committee of Ministers to Member States of the Council of Europe on the protection and conservation of the industrial, technical and civil engineering heritage in Europe
- [2] The Nizhny Tagil Charter of the TICCIH for the Industrial Heritage (2002)
- [3] Greenwich declaration of the Europa Nostra Industrial and Engineering Heritage Committee IEHC (2011)
- [4] Galar H., Januszewski S., Szpineter T. (1979), *Rozpoznanie obiektów zabytkowych i urządzeń technicznych przemysłu na terenie miasta Wrocławia*, cz. 1, Raport IHASiT Politechniki Wrocławskiej, Wrocław
- [5] Affelt W. J. (2014), *Karta Technitas w sprawie zachowania dziedzictwa techniki i miejsc je upamiętniających*, Toruń, 15, 39
- [6] Lenartowicz J. K. (2005), *Słownik psychologii architektury*, Kraków, 22, 88–90
- [7] Dobesz J. (1994), *Cechy historyzmu wrocławskiej architektury XIX i XX wieku. Przestrzenne kształtowanie wrocławskich zakładów przemysłowych*, Maszynopis, Raport nr 333, IHASiT Politechniki Wrocławskiej, Wrocław
- [8] Klinkott M. (1988), *Die Backsteinbaukunst der Berliner Schule, von K.F. Schinkel bis zum Ausgang des Jahrhunderts*, Berlin
- [9] Gryglewska A., 1999. *Architektura Wrocławia XIX–XX wieku w twórczości Richarda Pluddemanna*, Wrocław, 34–46
- [10] Łukaszewicz-Jędrzejewska E. (2007–2008), *Rewitalizacja dawnego zespołu Browaru Piastowskiego. Studium historyczno-architektoniczne, wytyczne i inwentaryzacja konserwatorska zabytkowych elementów układu*. t. 1–2, Maszynopis, Wrocław
- [11] Jagiełło-Kołaczyk M. (2002), *Wrocławskie etablissements, historia i architektura*, Wrocław